

Miasto, Józef

Geneza i rozwój uniwersytetów powszechnych w Anglii

Rozprawy z Dziejów Oświaty 26, 109-140

1984

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF MIAŚO

GENEZA I ROZWÓJ UNIWERSYTETÓW POWSZECHNYCH W ANGLII

Zrodzone w dziewiętnastowiecznej Anglii nowe instytucje upowszechniania wiedzy zwane *university extension* budzą od wielu dziesięcioleci zainteresowanie polskich historyków, socjologów oraz teoretyków oświaty dorosłych. Z dawniejszych prac na ten temat na szczególną uwagę zasługują gruntowne analizy roli uniwersytetu powszechnego w Anglii w dziedzinie demokratyzacji wiedzy, zawarte w artykułach i rozprawach Ludwika Krzywickiego¹. Do spopularyzowania uniwersytetów powszechnych przyczynił się również zasłużony działacz oświatowy i organizator nauki, wydawca *Poradnika dla samouków* Stanisław Michalski². W okresie międzywojennym powstały nowe prace, a wśród nich książki Władysława Wolertą i Kazimierza Kornilowicza, zawierające wiele informacji o uniwersytetach powszechnych w innych krajach³. W Polsce Ludowej pojawiła się dość bogata literatura z zakresu oświaty dorosłych, w której można znaleźć liczne odniesienia do historii, w tym również do dziejów uniwersytetów powszechnych w Anglii, ale z reguły nie wychodzą one poza ustalenia wcześniejszych badaczy. Jedyną pozycję, w której znajduje się obszerny rozdział poświęcony początkom uniwersytetów powszechnych, stanowi dwutomowy skrypt Jana Hulewicza, wydany przez Zarząd Główny Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w 1960 r⁴.

Na powstanie ruchu uniwersytetów powszechnych (*university ex-*

¹ Por: L. Krzywicki, *University extension movement*, „Prawda”, 1891, nr 24; tenże, *Systemy wykształcenia i o wykształceniu ogólnym* [w:] *Poradnik dla samouków*, cz. IV, Warszawa 1902.

² S. Michalski, *Popularyzowanie wiedzy i samouctwo*, [w:] *Poradnik dla samouków*, cz. IV, Warszawa 1902.

³ W. Wolert, *Demokracja i kultura. Praca oświatowa za granicą*, Warszawa 1930; K. Kornilowicz, *Uniwersyteckie klasy tutorialne w Anglii*, [w:] *Uniwersytet powszechny za granicą*, Warszawa 1932.

⁴ J. Hulewicz, *Zarys dziejów pracy kulturalno-oświatowej*, t. I—II, Warszawa 1960.

tension movement) złożyło się wiele przyczyn. Do najważniejszych należały jednak przemiany społeczne i polityczne oraz dalszy postęp oświaty i nauki. W okresie panowania królowej Wiktorii Anglia stała się mocarstwem ekonomicznym, militarnym i kulturalnym. Pomyślność gospodarcza lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych wpłynęła na poprawę warunków życia, przytłumiając jednocześnie konflikty społeczne. Klasa mieszczańska utrwaliła swoją pozycję społeczną i polityczną i na równi z arystokracją uzyskała dostęp do przywileju władzy. Klasa robotnicza po upadku ruchu czartystów, którego punkt kulminacyjny przypadł na rok 1848, odwracała się od agitacji politycznej, skupiając całą swoją energię na budowaniu spółdzielczości (kooperatyw) oraz związków zawodowych opartych na trwałych finansowych podstawach. Dzięki ustawie wyborczej z 1867 r. znaczny jej odłam uzyskał prawa obywatelskie, a od 1884 r., gdy prawo wyborcze przyznane zostało również robotnikom rolnym i górnikom, klasa robotnicza zaczęła odgrywać coraz większą rolę polityczną⁵.

Gdy wiele państw europejskiego kontynentu uciekało się po upadku Wiosny Ludów do rządów autokratycznych, Anglia obrała drogę stopniowych reform, które łagodziły nabrzmiałe konflikty społeczne, sprzyjając umacnianiu się potęgi ekonomicznej tego kolonialnego mocarstwa. Jednocześnie rozwój nauki i postępu technicznego wpływał nie tylko na rozbudowę gospodarki, lecz i na świadomość społeczeństwa, budząc w nim wiarę w nieograniczone możliwości ludzkiej myśli.

Spółczeństwo ery wiktoriańskiej pokładało wielkie nadzieje w nauce, jako sile decydującej o postępie gospodarczym oraz czynnikiem umożliwiającym przebudowę społeczeństwa na naukowych podstawach. Akceptując ideę permanentnego postępu, patrzyło z optymizmem w przyszłość. Mieszczaństwo, które zaczęło odgrywać coraz ważniejszą rolę w społeczeństwie, tworzyło nowy system wartości. Eksponowało sielankowy obraz życia domowego. Pracowitość i religijność uważało za podstawę wszelkich osiągnięć zbiorowych i indywidualnych. Żywiło przy tym nie skrywaną obawę przed rewolucją oraz ateizmem. Najważniejszym celem życia dla tych, którzy nie urodzili się arystokratami, był sukces. Szczególnie wysoko cenili sobie cnotę przedsiębiorczości, którą traktowali nie tylko jako warunek wzbogacenia się, lecz i zdobycie uznania w społeczeństwie. Uzyskanie przez mieszczaństwo tych samych przywilejów oświatowych, jakie do niedawna posiadała tylko arystokracja, tj. prawa do kształcenia dzieci w ekskluzywnych szkołach średnich (*public schools*) i uniwersytetach, zapewniło mu bezpośredni dostęp do elity władzy⁶.

⁵ B. Simon, *Education and the labour movement 1870—1920*, London 1974, s. 17—18.

⁶ Por.: W. E. Houghton, *The victorian frame of mind 1830—1870*, London 1957; W. L. Burn, *The age of equipoise. A study of mid-victorian generation*,

W latach 1850—1870 wielki postęp uczyniła oświata. W szybkim tempie wzrastała liczba uczniów w szkołach elementarnych, rozszerzała się też sieć szkół niedzielnych oraz szkół wieczorowych dla młodzieży i dorosłych. Ustawa z 1870 r. (*Foster Act*), która zapoczątkowała kształtowanie publicznej szkoły elementarnej, została wydana w momencie, kiedy szkoła była już dostępna niemal dla wszystkich dzieci, a liczba analfabetów w kraju znikoma⁷. Ustawa z 1870 r. nie zaspokajała ambicji klasy robotniczej. Była bowiem bardzo daleka od programu sformułowanego przez czartystów, który przewidywał, że oświata będzie bezpłatna, powszechna, świecka, finansowana ze środków publicznych i nadzorowana przez komitety szkolne wybierane spośród miejscowej ludności⁸.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych dokonano reorganizacji szkolnictwa średniego, w tym również szkół prywatnych, czyli tzw. *public schools*. Unowocześniono w nich program nauczania, by wychowankowie mogli sprostać nowym wymaganiom uniwersytetów. W dziedzinie wychowania główny nacisk położono na kształtowanie indywidualności, siły charakteru i cnót przywódcy. Jednocześnie umocniono elitarność tych szkół, dostępnych teraz dla arystokracji i bogatszego mieszczaństwa. „U schyłku XIX w. — pisał Stanisław Rychliński — dostęp do wszystkich karier szczególnie korzystnych czy zaszczytnych jest ograniczony nie przez literę prawa, ale przez sam fakt, że droga do nich prowadzi poprzez zamkniętą dla szerokiego ogółu kosztowną szkołę »publiczną« oraz poprzez równie kosztowny uniwersytet. Kontynuacja dziedziczna szans wykształcenia umacnia monopol nielicznej stosunkowo elity w zakresie rządów krajem i ciągnięcia korzyści z szeregu karier życiowo pewnych, a dobrze popłatnych”⁹. Również inne szkoły średnie, zwłaszcza tzw. *grammar schools* finansowane przez państwo z podatków robotników, nie były z reguły dostępne przed 1870 r. dla ich dzieci¹⁰. Dla klasy robotniczej głównym źródłem wiedzy była szkoła elementarna, a następnie samokształcenie oraz różnorodne instytucje oświaty dorosłych.

Po 1850 r. gruntownym przeobrażeniem uległy uniwersytety, powstały też nowe szkoły wyższe w większych miastach przemysłowych. Ważną datę w historii szkolnictwa wyższego oraz zawodowego, a także w dziejach nauki, stanowi rok 1851. Otwarta w tymże roku w Crystal

London 1964; A. Briggs, *Victorian people*, London 1965; J. F. C. Harrison, *The early victorians 1832—1851*, St. Albans 1973.

⁷ E. G. West, *Education and the industrial revolution*, London 1975, s. 77, 176.

⁸ R. H. Tawney, *The radical tradition. Twelve essays on politics, education and literature*, London 1964, s. 29.

⁹ S. Rychliński, *Wybór pism* (oprac. P. Wójcik), Warszawa 1976, s. 15—16.

¹⁰ B. Simon, *The two nations and educational structure 1780—1870*, London 1974, s. 335.

Palace wielka wystawa przemysłowa wykazała zacofanie Anglii w wielu dziedzinach nauki, techniki i rzemiosła. Fakt ten wywołał falę krytyki istniejącego systemu oświatowego, który nie doceniał nauczania przedmiotów przyrodniczych i ścisłych ani też kształcenia zawodowego. Opinia publiczna coraz głośniej zaczęła się domagać reformy starych uniwersytetów, głównie Oxfordu i Cambridge, nie doceniających nauk ścisłych i technicznych, oraz rozbudowy instytucji naukowych, zajmujących się badaniami użytecznymi dla przemysłu. Lepszą opinię miały jedynie uniwersytety szkockie i utworzony w pierwszej połowie XIX w. uniwersytet londyński. Uczelnie Szkocji dostarczały większość lekarzy i przyrodników pracujących w Anglii. W 1875 r. na 3241 absolwentów medycyny, uprawiających praktykę lekarską w Anglii, aż 2829 kształciło się w uniwersytetach szkockich¹¹. Wychowankami tych uniwersytetów byli najwybitniejsi uczeni i wynalazcy, jak np. Clerk Maxwell, William Thompson (Lord Kelvin), William J. Rankine i Charles Bell¹².

Pierwsza katedra inżynierii powstała w 1840 r. na uniwersytecie w Glasgow, a w rok później w Londynie. Od 1859 r. uniwersytet londyński zaczął nadawać stopnie bakałarza z zakresu matematyki, fizyki i chemii, a w 1867 r. powołał pierwszego w Anglii profesora fizyki¹³.

Ściślejszy związek z potrzebami gospodarki miały dwie szkoły państwowe założone w Londynie w 1845 r., a mianowicie: Szkoła Górnictwa (*School of Mines*) oraz Szkoła Chemiczna (*School of Chemistry*). Uczelnie te czerpały wzory z uniwersytetów niemieckich, zajmowały się nie tylko kształceniem, lecz i rozwijaniem badań naukowych. Połączone w 1853 r. w jedną instytucję pod nazwą Metropolitan School of Science Applied to Mining and the Arts stanowiły przez dłuższy czas pionierski ośrodek badań i upowszechniania nauk ścisłych i technicznych¹⁴. Szkoła ta odegrała wielką rolę w propagowaniu nauczania przedmiotów ścisłych i przyrodniczych we wszystkich typach szkół, od elementarnych poczynając, na wyższych kończąc, w popularyzowaniu wiedzy przyrodniczej wśród młodzieży i dorosłych oraz w upowszechnianiu oświaty zawodowej. Wielkim orędownikiem nowego kierunku wykształcenia i zarazem zagorzałym krytykiem kształcenia klasycznego był m. in. wybitny chemik Lyon Playfair (1818—1896), który po studiach w Giessen i uzyskaniu doktoratu pod kierunkiem sławnego Justusa Liebiga, mianowany został w 1845 r. profesorem Szkoły Górnictwa. Pełnił funkcję komisarza wystawy przemysłowej w 1851 r. Wybrany w 1869 r. na członka parla-

¹¹ W. G. Roderick, *The emergence of a scientific society in England 1800—1965*, London 1969, s. 11.

¹² J. Scotland, *The history of scottish education*, t. I: *From the beginning to 1872*, London 1969, s. 333.

¹³ W. G. Roderick, *op. cit.*, s. 21.

¹⁴ M. Argles, *South Kensington to Robbins. An account of english technical and scientific education since 1851*, London 1964, s. 51.

mentu zajmował się nadal sprawami oświaty, a w szczególności programami nauczania. Do profesorów tej szkoły należeli też znakomici uczeni, organizatorzy nauki i oświaty oraz szczególnie zasłużeni popularyzatorzy wiedzy przyrodniczej, jak np. Thomas Henry Huxley (1825—1895) i John Tyndall (1820—1893).

W podobnym kierunku rozwijała swoją działalność nowa uczelnia, tzw. Owens College, otwarta w Manchesterze w 1851 r. Jej fundatorem był zamożny kupiec John Owens, który zrobił fortunę na handlu bawełną. Właściwy rozwój tej szkoły rozpoczął się w roku 1856, tj. od momentu gdy katedrę chemii objął Henry Roscoe (1833—1915), wychowanek uniwersytetu w Heidelbergu, uczeń i współpracownik Roberta Bunsena. Dbał o rozwój badań naukowych zgodnie z tradycją uniwersytetów niemieckich, a jednocześnie nawiązywał bliskie kontakty z wielkim przemysłem¹⁵. Wiele uwagi poświęcał też popularyzacji nauki, wygłaszał liczne odczyty, był też autorem przystępnie napisanych książek z dziedziny chemii. Podobnie jak Playfair, Huxley i inni domagał się wprowadzenia przedmiotów przyrodniczych do szkół wszystkich typów. Przekonywał, że państwo powinno ponosić odpowiedzialność za rozwój nauki i oświaty, podkreślając zarazem konieczność zapewnienia uczonym całkowitej wolności badań i niezależności myśli. Najlepszym sposobem rozwijania umysłu i właściwego kształcenia w szkołach wyższych był, według niego, udział w oryginalnych badaniach naukowych, które wyzwalały umysł od presji autorytetu¹⁶.

Opowiadając się za powiązaniem badań z potrzebami praktycznymi, przestrzegał zarazem przemysłowców przed traktowaniem ich jako działalności podporządkowanej wyłącznie celom praktycznym. Zadaniem nauki, dowodził Roscoe, jest przede wszystkim zdobywanie nowych prawd, a nie wyłącznie zaspokajanie potrzeb przemysłu¹⁷. Owens College poza studiami dziennymi organizowało kursy wieczorowe, z których korzystało wiele setek młodzieży nie tylko z warstw średnich, lecz i ze środowisk robotniczych. Dało ono podstawę założonemu w 1880 r. Victoria University w Manchesterze. W skład tego uniwersytetu weszły później University College w Liverpool (1884) i Yorkshire College w Leeds (1887)¹⁸.

¹⁵ W. H. G. Armytage, *Civic universities. Aspects of a british tradition*, London 1955, s. 187; M. Sanderson [ed.], *The universities in the nineteenth century*, London 1975, s. 79.

¹⁶ H. E. Roscoe, *Original research as a mean of education*, [w:] *Essays and addresses by professors and lecturers of the Owens College*, Manchester—London 1874, s. 23—25; tenże, *The life and experiences of sir Henry Enfield Roscoe*, London 1906, s. 218.

¹⁷ E. Ashby, *Technology and academics. An essay on universities and the scientific revolution*, London 1963, s. 39.

¹⁸ W początkach XX w. w wyniku podziału tej uczelni powstały odrębne uniwersytety w Manchester (1903), Liverpool (1903) i Leeds (1904). T. Kelly, *Outside*

Ważnym ośrodkiem badań oraz popularyzacji nauki była utworzona w Londynie w 1799 r. przez uczonego i filantropa Benjamina Thompsona (późniejszego hrabiego Rumforda) Royal Institution. Jej pierwotny cel sprowadzał się do upowszechniania wiedzy, sprzyjania powstawaniu pożytecznych wynalazków oraz organizowania odczytów i prowadzenia doświadczeń, których zadaniem było zastosowanie nauki do praktycznych potrzeb. Instytucja ta szybko przekształciła się w centrum badawcze. W 1801 r. jej kierownictwo objął dwudziestotrzyletni fizyk i chemik Humphry Davy (1778—1829), autor wielu odkryć, utalentowany eksperymentator i wynalazca, konstruktor bezpiecznej lampy górniczej. Dbał on zarówno o badania, jak i o popularyzację nauki. Ośrodek ten dokształcał zarazem rzemieślników oraz organizował liczne odczyty dla szerokiego audytorium. W 1810 r. ustawą parlamentarną przekształcony został w instytucję państwową pod nazwą The Royal Institution of Great Britain. Zadania nałożone przez parlament na Royal Institution sprowadzały się do rozwijania chemii za pomocą eksperymentów i odczytów, udoskonalania rzemiosła i przemysłu, odkrywania możliwości wykorzystania bogactw naturalnych i mineralnych oraz upowszechniania wśród społeczeństwa wiedzy użytecznej¹⁹. Pracowało tam wielu wybitnych odkrywców i wynalazców, jak np. następca Davy'ego John Dalton oraz Michael Faraday — samouk, były uczeń introligatorski, zatrudniony w 1813 r. w charakterze laboranta, który dzięki nieprzeciętnym zdolnościom i pracowitości szybko został profesorem i członkiem Royal Society.

Uczeni uprawiający nauki ścisłe i przyrodnicze zapoczątkowali silny ruch zmierzający do reformy uniwersytetów oraz szkół niższych stopni, a także do stworzenia warunków nieskrępowanego rozwoju nauki. W 1830 r. profesor matematyki w Cambridge Charles Babbage (1792—1871) opublikował książkę pt. *Rozważania o przyczynach upadku nauki w Anglii*, w której poddał druzgocącej krytyce organizację nauki oraz poziom uprawianych badań, zwłaszcza w zakresie fizyki i matematyki²⁰. Publikacja ta znalazła żywy oddźwięk społeczny. W rok później powstało Brytyjskie Towarzystwo Popierania Nauki (British Association for the Advancement of Science), które rozwijało szeroką akcję na rzecz postępu naukowego, organizowało też publiczne odczyty, głównie dla robotników i rzemieślników²¹. W 1851 r. Ch. Babbage ponownie krytyko-

the walls. Sixty years of university extension at Manchester 1886—1946, Manchester 1950, s. 8, 34.

¹⁹ W. G. Roderick, *op. cit.*, s. 16—18; B. M. Becker, *Scientific London*, London 1874, s. 34—38.

²⁰ Ch. Babbage, *Reflections on the decline of science in England and on some of its causes*, London 1830, s. 2, 40.

²¹ Por. O. J. R. Howarth, *The British Association for the Advancement of Science 1831—1931*, London 1931.

wał niską pozycję nauki i uczonych. Stwierdzał, że ludzie nauki są dyskryminowani w porównaniu z innymi zawodami, że nie są uznawani za odrębną grupę zawodową. Winą za ten stan rzeczy obarczał zarówno władze państwowe, jak i świat nauki, zwłaszcza Royal Society, którego członkowie — jak twierdził — w swojej większości nie mają pojęcia o nauce²².

Wedle szacunku L. Playfaira w 1853 r. w całej Anglii zaledwie 1190 osób zajmowało się naukami ścisłymi²³. Wystawa przemysłowa z 1851 r., która unaoczniała zacofanie Anglii w niektórych dziedzinach wytwórczości, przyczyniła się do rozbudzenia zainteresowań naukami ścisłymi i technicznymi. William Whewell (1794—1866)²⁴, profesor Trinity College w Cambridge, nazwał ją „Wielkim Uniwersytetem”. Ten wielki filozof i historyk nauki przekonywał, że w drugiej połowie XIX w. przemysł nie może się obejść bez nauki, która staje się niezbędną podstawą postępu technicznego. Apelował jednocześnie o zacieśnienie związków pomiędzy uczonymi i ludźmi praktyki, dowodząc, iż nadeszły czasy, w których teoria naukowa wyprzedza wszelkie rozwiązania praktyczne. Ważną rolę w dziedzinie umacniania współpracy pomiędzy ludźmi nauki i przedstawicielami praktyki przemysłowej wyznaczał uniwersytetom²⁵.

Mimo iż od lat dwudziestych XIX w. w środowisku uniwersytetów w Oxfordzie i Cambridge pojawiały się dążności reformatorskie, wyrażające się w stopniowym poszerzaniu programu nauczania matematyki i fizyki, to jednak nie satysfakcjonowały one ani samych uczonych, ani też opinii społecznej. Anonimowy autor broszury pt. *The public right to the universities*, ogłoszonej w 1851 r., reprezentował opinię mieszczaństwa, sfer rządowych, a także części uczonych, gdy podkreślał prawo władz państwowych do wpływania na uniwersytety, a także odpowiedzialność tych uczelni przed państwem. Władza państwowa, twierdził autor, ma pełne prawo do wprowadzania zmian w uniwersytetach²⁶.

Po 1851 r. w całym szkolnictwie angielskim zaczęły się dokonywać daleko idące przemiany. W starych uniwersytetach, jak Oxford i Cambridge, zaczęły powstawać najpierw katedry nauk ścisłych, a następnie

²² Ch. Babbage, *The Exposition of 1851 or views of the industry, the science and the government of England*, London 1851, s. 133, 171.

²³ L. Playfair, *Science in its relations to labour. Beeing a speech delivered at the anniversary of the People's College Sheffield on the 25th october 1853*, London 1853, s. 13.

²⁴ W. Whewell był matematykiem, logikiem i filozofem nauki. Wprowadził do języka angielskiego termin *scientist* na określenie uczonego. Był wielkim orędownikiem wykształcenia ogólnego, opartego nie tylko na humanistyce, lecz i na naukach ścisłych. Autor wielu prac, m. in. pionierskiego dzieła z zakresu historii i filozofii nauki: *History of the inductive sciences*, London 1837.

²⁵ W. Whewell, *The general bearing of the great exhibition on the progress of art and science, inaugural lecture, november 26, [b.m.w.] 1851*, s. 3—16.

²⁶ W. H. G. Armytage, *op. cit.*, s. 213.

nowoczesne laboratoria fizyczne²⁷. W nowych kolegiach zakładanych przez mieszczaństwo, przekształconych później w uniwersytety, nauki przyrodnicze oraz techniczne zajmowały poczesne miejsce. Uczelnie te organizowały również studia i kursy wieczorowe, np. w Leeds, Manchester i Birmingham, z których korzystało wiele młodzieży z rodzin rzemieślniczych²⁸. Rozpoczęła się też szeroka batalia zmierzająca do wprowadzenia przedmiotów przyrodniczych do programów nauczania szkół elementarnych i średnich. Organizowano liczne kursy dla nauczycieli tych przedmiotów. Zainicjowano edycję tanich podręczników dla szkół elementarnych. Całą tą akcją kierowała utworzona w 1853 r. instytucja rządowa pod nazwą Department of Science and Art²⁹. Powołana w 1870 r. specjalna komisja mogła stwierdzić znaczny postęp, jaki dokonał się w całym szkolnictwie zarówno w dziedzinie nauczania przedmiotów ścisłych, jak i w zakresie badań naukowych³⁰.

Ważną rolę w dziedzinie popularyzacji nauk przyrodniczych oraz w uzasadnianiu ich wartości jako podstawy wykształcenia ogólnego w całym systemie szkolnym odegrały wspomniane już instytucje i stowarzyszenia, a zwłaszcza Royal Institution, School of Mines i British Association for the Advancement of Science. W 1854 r. Royal Institution urządziła serię odczytów na temat znaczenia różnych gałęzi nauki, a w szczególności nauk ścisłych w wychowaniu umysłowym. Otwierał ją odczyt W. Whewella na temat wpływu historii nauki na wychowanie intelektualne. Autor klasycznych dzieł z zakresu historii i filozofii nauki przekonywał, że dzięki odkryciom naukowym dokonuje się rewolucja w oświacie, która z kolei kształtuje ludzi o wyższej kulturze³¹. O znaczeniu nauk ścisłych jako ważnych składników wykształcenia ogólnego przekonywali w swoich odczytach M. Faraday, Ch. Daubeny, J. Tyndall i inni³².

²⁷ G. W. Roderick, *op. cit.*, s. 52.

²⁸ M. Sanderson, *op. cit.*, s. 19–23.

²⁹ W 1899 r. Department of Science and Art został włączony do Board of Education. Przyczynił się do upowszechnienia nauczania przedmiotów przyrodniczych m.in. np. przez to, że opłacano nauczycieli na podstawie uzyskanych przez nich wyników nauczania (*payment by results*). D. Wardle, *English popular education 1780—1975*, Cambridge 1976, s. 8, 125.

³⁰ *Royal Commission on scientific instruction and the advancement of science*, t. I: *First, supplementary and second reports with minutes of evidence and appendices, presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty*, London 1872, s. XIX.

³¹ W. Whewell, *On the influence of the history of science upon intellectual education. A lecture delivered at the Royal Institution of Great Britain*, London 1854, s. 5, 26.

³² M. Faraday, *Observations on mental education*; Ch. G. B. Daubeny, *On the importance of the study of chemistry as a branch of education for all classes*; J. Tyndall, *On the importance of the study of physics as a branch of education of all classes*. Por.: *Lectures of education delivered at the Royal Institution of Great Britain*, London 1855.

Propagatorzy wiedzy przyrodniczej znaleźli szerokie audytorium wśród robotników oraz wśród kobiet z warstw średnich, które nie miały dostępu do wyższego wykształcenia. Jako ludzie wywodzący się przeważnie z warstw średnich i niższych, usiłowali stworzyć swego rodzaju lobby złożone z uczonych uprawiających nauki ścisłe i przyrodnicze i w tym celu szukali poparcia robotników i mieszczaństwa. Popularyzacja wiedzy przyrodniczej miała w ich przekonaniu nie tylko zaspokoić potrzeby poznawcze szerszych kręgów społeczeństwa, lecz i zapewnić tej wiedzy odpowiednie miejsce w kulturze zgodnie z założeniami filozofii scientystycznej. Powodzenie odczytów dla robotników zdawało się potwierdzać głoszony przez Augusta Comte'a pogląd o nieuchronności przy mierza pomiędzy ludźmi nauki i proletariatem.

Szeroką akcją popularyzacji nauk ścisłych rozpoczęła już w 1851 r. School of Mines, mieszcząca się przy Jermyn Street w Londynie. Na organizowane przez nią wykłady, ujęte w cykle po 24 odczyty, ściągaly liczne rzesze robotników i rzemieślników³³. Wykładali tam m. in. T. Huxley i J. Tyndall, którzy rychło zdobyli sławę najlepszych popularyzatorów nauk przyrodniczych. Upowszechniali oni zarówno wyniki własnych osiągnięć naukowych, jak i współczesnych sobie przyrodników. Szczególne zasługi położyli na polu popularyzacji teorii Karola Darwina oraz filozofii materialistycznej. W 1869 r. zaczęli wydawać czasopismo „Nature”, które ukazuje się do dnia dzisiejszego. Miało ono popularyzować wiedzę przyrodniczą wśród społeczeństwa i rozbudzać jego zainteresowania przyrodoznawstwem.

Biolog i filozof, obrońca teorii Darwina T. Huxley był autorem wielu dzieł naukowych, podręczników oraz prac popularnonaukowych. Gdy w 1851 r. powołano go na członka Royal Society miał zaledwie 26 lat. Był najzagorzalszym orędownikiem wiedzy przyrodniczej, przez całe życie walczył o jej miejsce w świadomości społecznej. Przez wiele lat (od 1854 r.) był profesorem School of Mines, którą przekształcił w nowoczesną uczelnię, będącą ważnym ośrodkiem badań w zakresie nauk ścisłych. Mnóstwo czasu poświęcał kształceniu nauczycieli nauk przyrodniczych oraz pracy nad podręcznikami szkolnymi. Wygłaszał liczne odczyty dla robotników nie tylko w Londynie, lecz i w wielu większych miastach angielskich, jak np. Manchester i Birmingham. Garnących się tłumnie na jego odczyty robotników określił później mianem najlepszego swojego audytorium³⁴. Pociągała go autentyczność zainteresowań intelektualnych ujawnianych przez robotników w odróżnieniu od dyletanckiego stosunku do nauki środowisk mieszczańskich. Wygłaszał swoje odczyty nie tylko w School of Mines, na które ściągaly setki robotni-

³³ B. A. Becker, *op. cit.*, s. 83, 187.

³⁴ C. Bibby, *T. H. Huxley. Scientist, humanist and educator*, London 1959, s. 98.

ków, lecz i w różnych kolegiach oraz klubach robotniczych³⁵. Omawiał w nich zarówno szczegółowe zagadnienia naukowe, jak i problemy ogólnejsze³⁶. Niektóre teksty jego odczytów opublikowane w postaci broszur lub książek cieszyły się przez wiele lat wielkim uznaniem czytelników nie tylko w Anglii, lecz i w innych krajach, w tym również na ziemiach polskich. Wydane w 1866 r. *Wykłady z elementarnej fizjologii* (*Lessons in elementary physiology*) miały ponad 30 edycji w samej Anglii³⁷. Jego książka ogłoszona w 1863 r. pt. *Man's place in nature*, zawierająca próbę zastosowania teorii ewolucji do człowieka, zdobyła rychło ogromną popularność. Jej przekłady ukazały się w wielu krajach m. in. we Francji, Niemczech, Rosji i Polsce (pt. *Stanowisko człowieka w przyrodzie*, Warszawa 1874).

Równie zagorzałym obrońcą nauk ścisłych był John Tyndall, profesor Royal Institution i członek Royal Society, wygłaszał liczne odczyty głównie dla robotników w różnych miastach brytyjskich od 1861 r., które zawierały apologię materializmu. Zbiór jego wczesnych odczytów i artykułów miał wiele wznowień³⁸. Jako człowiek zaangażowany w popularyzowanie założeń naukowego światopoglądu był zwalczany przez środowiska konserwatywne. Cieszył się dużą popularnością w innych krajach, czego wyrazem było 5 honorowych doktoratów i członkostwo 35 towarzystw naukowych. We własnym kraju nie otrzymał jednak żadnego wyróżnienia³⁹.

Zasłużonym popularyzatorem darwinizmu był m. in. John Lubbock (1834—1913), którego *Początki cywilizacji* (*The origin of civilisation*) wydane w 1870 r., zdobyły światowy rozgłos. Za przykładem Huxleya, Tyndalla i innych poszedł rychło wspomniany już chemik H. Roscoe,

³⁵ Wykładał m.in. w Working Men's College, założonym w 1854 r. przez chrześcijańskich socjalistów, w którym w latach sześćdziesiątych zwyciężyły nastroje sekularyzacyjne. W latach osiemdziesiątych kolegium to opanowane zostało przez socjalistów. Najczęściej wygłaszał odczyty w South London Working Men's College (powstałym w 1868 r.), którymi kierował robotnik William Rossiter. J.F.C. Harrison, *A history of the Working Men's College 1854—1954*, London 1954, s. 77; C. Bibby, *op. cit.*, s. 33.

³⁶ W swoich odczytach omawiał problematykę przyrodniczą i ogólną. Mówił np. o rafach koralowych, o fermentacji, o istocie wykształcenia ogólnego itp. Za wzór dobrej popularyzacji uznawany był odczyt dla robotników z 1868 r. pt. *O kawałku kredy* (*On a piece of chalk*), wielokrotnie wydawany drukiem. Por. np. *Science lectures for the people. Second series 1870—71*, Manchester 1871, oraz *Dictionary of scientific biography*, New York 1972, t. VI, s. 595.

³⁷ W Polsce były wydane pt. *Zasady fizjologii* (Warszawa 1892, 1894, 1912).

³⁸ Oto tytuły niektórych opublikowanych odczytów: *Thoughts on prayer and natural law* (1861); *Matter and force* (1867); *Scope and limit of scientific materialism* (1868); *Scientific use of the imagination* (1870). Por. J. Tyndall, *Fragments of science for unscientific people. A series of detached essays, lectures and reviews*, London 1871.

³⁹ J. Tyndall, [w:] *Dictionary of scientific biography*, t. XIII, New York 1976.

który zaczął organizować od 1862 r. całe serie odczytów popularnych dla robotników Manchesteru, wciągając do tej akcji wielu znakomitych uczonych. Z 13 odczytów wygłoszonych w 1866 r. skorzystało 4 tys. osób⁴⁰. W 1871 r. liczba słuchaczy wzrosła do tysiąca na jednym odczycie⁴¹. Poświęcone były podstawowym wiadomościom z dziedziny chemii, zoologii, fizjologii, geologii i fizyki. Wygłaszali je, oprócz Roscoe'a, J. E. Morgan, S. Jevons, T. Huxley, A. Geikie i inni⁴². We wstępie do tekstów odczytów H. Roscoe przekonywał, że nie ma ważniejszej rzeczy niż doprowadzanie do ludzkich umysłów przekonania, iż prawda naukowa jest nie tylko podstawą dobrobytu materialnego, lecz i społecznej oraz moralnej pomyślności⁴³.

Popularyzatorami nowoczesnego przyrodoznawstwa byli przede wszystkim uczeni. Zerwali oni z tradycją popularyzacji, sięgającą XVII w. i kontynuowaną również w XIX stuleciu, która polegała często na przekazywaniu wiedzy za pomocą odczytów wygłaszanych przez ludzi nie posiadających odpowiednich kwalifikacji. T. Huxley zapoczątkował nowy typ odczytu, noszącego nazwę „odczytu naukowego dla ludu” (*scientific lecture for the people*), wygłaszanego z reguły przez uczonego.

Na odczyty przyrodnicze przychodziły liczne rzesze robotników spragnionych naukowej wiedzy o przyrodzie i poszukujących odpowiedzi na pytanie o miejsce człowieka w świecie. J. Tyndall pisał o nich w 1867 r.: „Ludzi tych pociąga czysta żądza wiedzy jako dobra samego w sobie, a nie wzgląd na jej praktyczne zastosowanie”⁴⁴. W szczególności korzystali z nich robotnicy o nastawieniu wolnomyślicielskim, podziеляjący wiarę w nieograniczone możliwości nauki. Jeden z nich wspominał po latach: „Prorocy darwinizmu i ewolucji — Tyndall, Huxley, Clifford — z rzadko spotykaną elokwencją, poświęceniem i samozaparciem walczyli o uznanie ich ewangelii, nowożytnej nauki”⁴⁵.

W omawianym przez nas okresie wielu uczonych upowszechniło swoje własne odkrycia za pomocą słowa i druku. Dzięki temu powstała nowoczesna literatura popularnonaukowa, przeznaczona nie tylko dla dorosłych, lecz i dla dzieci. Prawdziwym majstersztykiem była np. książeczka M. Faradaya *Chemiczna historia świecy* (*Chemical history of a candle*). Zawierała ona tekst odczytu wygłoszonego dla dzieci przez tego uczonego w Royal Institution z okazji Bożego Narodzenia. Popular-

⁴⁰ *Science lectures for the people*, London 1866: H.E. Roscoe, *The life and experiences...*, s. 124.

⁴¹ *Science lectures for the people*, Manchester 1871.

⁴² *Science lectures for the people. Fourth series 1872—1873*, Manchester 1873.

⁴³ *Science lectures for the people*, Manchester 1871.

⁴⁴ J. Tyndall, *Fragments of science...*, s. 71.

⁴⁵ T. Okey, *A basketful of memories. An autobiographical sketch*, London 1930, s. 43; por. *Master and artisan in victorian England. The diary of William Andrews and the autobiography of Joseph Gutteridge*, London 1969.

ne prace wielu uczonych trwały znacznie dłużej niż ich czysto naukowe dzieła. Szeroki odbiór społeczny miały też liczne dzieła naukowe pisane z reguły nie tylko dla specjalistów. Zaliczyć do nich można *Principles of geology* Ch. Lyell'a, *Origin of species* K. Darwina, *Man's place in nature* T. Huxleya i wiele innych⁴⁶.

Wzrost zaufania do oświaty i nauki jako czynników sprawczych postępu ekonomicznego, kulturalnego oraz moralnego wyrażał się w gwałtownym rozwoju czytelnictwa, zwłaszcza czasopism i książek. Świadczył o tym m. in. szybki wzrost nakładów gazet i czasopism. W okresie od 1831 r. do 1861 r. nakład gazet powiększył się z 38 milionów do ponad pół miliarda. W tym samym czasie nakłady tygodników i miesięczników o profilu literackim, naukowym i religijnym powiększyły się z 400 tys. do ponad 6 mil. Liczba ludności w tymże okresie wzrosła zaledwie o 20%⁴⁷. Książka i czasopismo stawały się towarem, przedmiotem handlu wewnętrznego i zagranicznego. W 1880 r. Anglia eksportowała ponad 10 milionów książek⁴⁸. Pojawiały się nowe serie wydawnicze, wśród których ważne miejsce zajmowały popularne encyklopedie oraz różnego rodzaju poradniki. Spośród tych ostatnich ogromnym powodzeniem się cieszył poradnik dla samouków pt. *Popular educator*, wydawany w Londynie od 1852 r. przez Johna Cassela⁴⁹. Tygodnik ten zamieszczał teksty lekcji różnych przedmiotów zarówno przyrodniczych, jak i humanistycznych, w tym również lekcje łaciny. Drukował też odpowiedzi na pytania czytelników oraz informował o nowych wydawnictwach⁵⁰.

Wzrost aspiracji oświatowych mieszczaństwa i klasy robotniczej wyrażał się również w narastającej krytyce dwóch najstarszych angielskich uniwersytetów za ich izolację od żywotnych potrzeb społeczeństwa. Pod wpływem tej krytyki w Oxfordzie i Cambridge zaczęły się pojawiać pomysły rozszerzenia zasięgu oddziaływania uniwersytetów. Już w 1850 r. profesor William Sewell z Oxfordu przedstawił projekt pt. *Suggestions on university extension*, w którym sugerował utworzenie w większych miastach przemysłowych swego rodzaju filii uniwersyteckich, mogących zaspokoić potrzeby w zakresie wyższego wykształcenia nie tylko dorosłych, lecz i młodzieży. Władze uczelni nie zaakceptowały propozycji, dając wyraz przekonaniu, że prawdziwe wykształcenie moż-

⁴⁶ D. M. Knight, *Natural science books in English 1600—1900*, Norwich 1972, s. 190.

⁴⁷ J. W. Adamson, *English education 1789—1902*, Cambridge 1930, s. 347—348.

⁴⁸ C. M. Cipolla, *Literacy and development in the West*, London 1969, s. 107.

⁴⁹ W latach 1852—1885 sprzedano milion egzemplarzy tego poradnika.

R.D. Altick, *The English common reader. A social history of the mass reading public 1800—1900*, Chicago 1957, s. 389.

⁵⁰ „The Popular Educator”, 1852, nr 32.

na zdobyć jedynie w siedzibie uniwersytetu⁵¹. W pięć lat później profesor uniwersytetu w Cambridge Arthur Hervey zaproponował włączenie wykładowców uniwersyteckich do pracy w instytucjach i stowarzyszeniach mających na celu popularyzowanie wiedzy. W kraju istnieje według Herveya ogromny głód wiedzy, o czym świadczy istnienie około tysiąca stowarzyszeń naukowych i literackich oraz setki instytutów mechaników i innych instytucji oświatowych. W ich prace angażują się tylko nieliczni profesorowie uniwersyteccy. Dominującą rolę odgrywają w dziedzinie popularyzacji płatni wykładowcy, często o wątpliwych kwalifikacjach naukowych. Obowiązkiem uniwersytetów jest dostarczanie instytucjom oświatowym wykładowców, którzy mogliby wygłaszać cykle odczytów w różnych miastach kraju i w ten sposób rozszerzać wpływ uniwersytetów na społeczeństwo przez swój udział w wielkim dziele doskonalenia człowieka⁵².

Wprawdzie zgłaszane propozycje nie zyskały akceptacji i na uruchomienie tzw. uniwersytetu rozszerzonego przyszło czekać aż do lat siedemdziesiątych, to jednak najstarsze uniwersytety angielskie zaczęły stopniowo nawiązywać coraz ściślejsze kontakty ze szkolnictwem, zwłaszcza średnim, oraz oświatą dorosłych.

Niezadowolający poziom nauczania w szkołach średnich budził zaniepokojenie nie tylko środowiska uniwersyteckiego, lecz i szerszej opinii społecznej. Pierwszym przejawem zainteresowania uniwersytetów szkolnictwem średnim było organizowanie egzaminów, które potwierdzały przygotowanie uczniów do studiów wyższych oraz sprawdzały poziom nauczania w danej szkole średniej. Kolejnym krokiem w tym kierunku były egzaminy dla dziewcząt ubiegających się o świadectwa nauczycielek. Wysoki w społeczeństwie wiktoriańskim prestiż świadectw wydawanych przez uniwersytety dla tysięcy młodzieży, zasilającej rosnące szeregi nauczycielstwa, urzędników, biuralistów i pracowników handlu, doprowadził do stworzenia ogólnokrajowego systemu egzaminacyjnego i powierzenia go uniwersytetom. W wyniku rozwoju szkolnictwa żeńskiego oraz powstania silnego ruchu emancypacyjnego kobiet rozpoczęła się batalia o prawa dziewcząt do wyższego wykształcenia. Organizacje kobiece domagały się m. in. organizowania przez uniwersytety specjalnych kursów dla dziewcząt w największych miastach przemysłowych. Utworzona w 1867 r. Północnoangielska Rada dla Popierania Wyższego Wykształcenia Kobiet (North of England Council for promoting the Higher Education of Women) zapoczątkowała w tymże roku

⁵¹ N. A. Jepsón, *The beginnings of english university adult education. Policy and problems*, London 1973, s. 17—20.

⁵² A. Hervey, *A suggestion for supplying the literary, scientific and mechanics institutes of Great Britain and Ireland with lecturers from the universities*, Cambridge 1855, s. 4—19.

publiczne odczyty, które stanowiły załączek późniejszych uniwersytetów rozszerzonych.

Na czele tej organizacji stanęła Josephine Butler (1828—1906), kobieta o wielkiej energii, która przez kilkadziesiąt lat przewodziła nie tylko ruchowi feministycznemu w Anglii. Zapoczątkowała ona również szeroki międzynarodowy ruch abolicjonistyczny, który prowadził nieustępliwą walkę o prawa kobiet, występując w szczególności przeciwko ustawowemu sankcjonowaniu prostytucji. Była utalentowaną publicystką i pisarką, autorką wielu płomiennych artykułów, broszur i książek upowszechnianych w wielu krajach europejskich⁵³. W swoich wystąpieniach uzasadniała ona prawo kobiet do oświaty i pracy na równi z mężczyznami⁵⁴.

Nie tylko organizacje kobiece, lecz i robotnicze instytucje oświatowe, jak instytuty mechaników oraz kolegia robotnicze, przejawiały żywe zainteresowanie bardziej bezpośrednimi kontaktami z ludźmi nauki. Kształcenie robotników i ich dzieci stanowiło jedno z najważniejszych zadań ruchu spółdzielczego, który w drugiej połowie XIX stulecia przybierał coraz szersze rozmiary. Od założenia pierwszego stowarzyszenia spółdzielców w 1844 r. (Equitable Pioners' Cooperative Society in Rochdale) aż do powołania Centralnej Rady Spółdzielczości (Central Board of Cooperators) w 1869 r. ruch ten upowszechnił się w całej niemal Anglii. Pozostawał on pod silnym wpływem idei utopijnego socjalisty Roberta Owena, głoszącego, że warunkiem wybawienia klasy robotniczej jest stworzenie społeczeństwa opartego na zasadach spółdzielczości. Za jeden z najważniejszych czynników, sprzyjających takiej właśnie przebudowie systemu społecznego, uważał Owen oświatę. Część swoich dochodów, osiąganych głównie z utrzymywania własnych warsztatów i sklepów, przeznaczali spółdzielcy na cele oświatowe. Utrzymywali biblioteki i czytelnie, wydawali czasopisma, organizowali systematyczne nauczanie oraz urządzali odczyty z różnych dziedzin wiedzy. Przejawiali żywe zainteresowanie stałym pogłębianiem wiedzy swoich członków, szukając pomocy w tym zakresie w środowisku uniwersyteckim⁵⁵. Organizacja spółdzielców w Rochdale miała bezpośredni udział w nawiązaniu kontaktów z uniwersytetem w Cambridge, w których wyniku wyłonił się pierwszy uniwersytet rozszerzony.

Zapotrzebowanie klasy średniej oraz dość licznych kręgów robotniczych na wykształcenie wyższe bądź przynajmniej na pewien rodzaj wykształcenia uniwersyteckiego, rozbudzone dodatkowo przez reformę

⁵³ E. M. Bell, *Josephine Butler. Flame of fire*, London 1962, s. 146. Jej pamiętnik ukazał się również w przekładzie polskim z przedmową Stanisława Posnera (*Mój pochód krzyżowy*, Warszawa 1907).

⁵⁴ Por. J. E. Butler [red.], *Woman's work and woman's culture. A series of essays*, London 1869.

⁵⁵ N. A. Jepson, *op. cit.*, s. 63—69.

prawa wyborczego z 1867 r., zbiegło się z dążeniami grupy młodych wykładowców szkół wyższych do przerwania barier oddzielających uniwersytety od społeczeństwa. Pionierską rolę w tej dziedzinie odegrał James Stuart (1843—1913). Urodzony w małym miasteczku szkockim Balgonie, studiował najpierw w uniwersytecie St. Andrews, a następnie (w latach 1862—1866) w Cambridge, gdzie ukończył studia matematyczne i w 1867 r. powołany został na wykładowcę Trinity College⁵⁶. Kolegium to stanowiło prężny ośrodek myśli reformatorskiej w uniwersytecie. Jego członkowie, do których należał m.in. zmarły w 1866 r. W. Whewell, nawiązywali dość liczne kontakty z różnymi organizacjami społecznymi. J. Stuart zaprzyjaźniony z J. Butler przyjął w 1867 r. zaproszenie wspomnianej już organizacji kobiecej i wygłosił serię odczytów z dziedziny astronomii w czterech miastach (Liverpool, Leeds, Manchester i Sheffield). Gdy szybko rozeszła się fama o tych odczytach, zaprosili go również spółdzielcy z Rochdale. Na jego wykład o astronomii ściągnęło około tysiąca słuchaczy. W tymże roku dał serię odczytów dla kolejarzy w Crewe, zainicjowanych przez miejscowy instytut mechaników. Przychodziło na nie około 1500 osób. Przyczyną tak wysokiej frekwencji, zwłaszcza w Crewe, była nie tylko ta okoliczność, że odczyty o astronomii odbyły się w listopadzie 1867 r., bezpośrednio po wielkim opadzie meteorytów, lecz i żywe zainteresowanie tą, pozornie odległą od bezpośrednich potrzeb i osobistych doświadczeń, dziedziną nauki⁵⁷.

Mimo iż nie był specjalistą w dziedzinie astronomii, chociaż, jak sam wspominał, spędził kilka miesięcy w Królewskim Obserwatorium w Greenwich, to świadomie wybrał tę dyscyplinę jako przedmiot popularyzacji, gdyż podobnie jak A. Comte uważał ją za najbardziej doskonałą naukę. Tylko na jej przykładzie — twierdził — można było najlepiej wyjaśnić istotę odkrycia naukowego oraz praw przyrody⁵⁸.

Odczyty wygłaszane przez Stuarta w 1867 r. stanowiły pierwszą próbę praktycznego sprawdzenia jego wcześniejszych pomysłów, zrodzonych jeszcze podczas studiów w Cambridge. W 1865 r. Stuart pisał do swojej matki, że pragnie pozostać w Cambridge po ukończeniu studiów i zrealizować dwa pomysły: zorganizować ogólnouczelniane wykłady dostępne dla studentów wszystkich kolegiów uniwersyteckich oraz utworzyć swego rodzaju „wędrujący uniwersytet” (*peripatetic university*), którego profesorowie będą krążyć pomiędzy dużymi miastami i wygła-

⁵⁶ W 1875 r. Stuart otrzymał katedrę mechaniki w Cambridge i kierował nią do 1898 r., tj. do momentu objęcia stanowiska rektora uniwersytetu St. Andrews w Szkocji. W 1884 r. został członkiem parlamentu. J. A. Venn, *Alumni Cantabrigienses. Part II from 1752 to 1900*, t. VI, Cambridge 1954, s. 72.

⁵⁷ J. Stuart, *Reminiscences*, London 1912, s. 160.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 155.

sząć odczyty⁵⁹. Powodzenie pierwszych odczytów utwierdziło go w przekonaniu, że obrał właściwą drogę. W ciągu kilku lat wygłaszał w różnych miejscowościach cykle odczytów, w których omawiał podstawowe wiadomości z astronomii oraz jej historii. Przedstawiał dzieje odkryć astronomicznych oraz zasługi na tym polu Mikołaja Kopernika, Tycho Brahe, Johannesesa Keplera i innych⁶⁰. W ciągu kilku lat zdobył niezbędne doświadczenie, które pozwoliło mu sformułować podstawowe zasady metodyki popularyzacji.

W listopadzie 1871 r. za pośrednictwem Stuarta wpłynęły do władz uniwersyteckich cztery memoriały zawierające prośby o zorganizowanie w różnych miastach stałych ośrodków odczytowych⁶¹. Przesłali je spółdzielcy z Rochdale, instytut mechaników z Crewe, stowarzyszenie kobiet oraz, w imieniu mieszkańców, *mayor* miasta Leeds. Spółdzielcy opisywali swoje dotychczasowe osiągnięcia na polu oświaty, prosząc o ustanowienie przez uniwersytet stałych odczytów oraz systematycznych lekcji⁶². Pod memoriałem stowarzyszenia kobiet (North of England Council for the Education of Women) złożyli swoje podpisy, obok J. Butler i innych działaczek feministycznych, J. Stuart oraz Henry Sidgwick — wykładowca Trinity College w Cambridge. Autorki memoriału oceniały dotychczasowe doświadczenia stwierdzając, że oczekują od uniwersytetu bardziej systematycznego nauczania na poziomie wyższym, skoro dostęp do uczelni jest przed nimi zamknięty⁶³. Zarząd instytutu mechaników w Crewe stwierdzał, że dotychczasowe odczyty nie dają gruntowniejszych wiadomości i postulował organizowanie systematycznych kursów wieczorowych, które by poszerzały i utrwały wiadomości przekazywane za pomocą odczytów⁶⁴. Mieszkańcy miasta Leeds, posiadającego w owym czasie już ponad ćwierć miliona ludności, domagali się utworzenia swego rodzaju filii uniwersytetu, w której młodzież mogłaby zdobywać w miarę systematyczne wykształcenie, głównie w zakresie nauk ścisłych⁶⁵. W kilka miesięcy później podobne memoriały przesłali mieszkańcy Birmingham oraz Nottingham.

W ślad za tymi memoriałami J. Stuart skierował 23 listopada 1871 r. list do pracowników uniwersytetu, w którym wyłożył swoje poglądy na temat zadań oświatowych szkół wyższych. Stwierdził, iż pięcioletnie doświadczenie utwierdziło go w przekonaniu, że w społeczeństwie,

⁵⁹ *Ibidem*, s. 151—152; R. G. Moulton, *A memoir*, London 1926, s. 21.

⁶⁰ Por. J. Stuart, *Six lectures to the workmen of Crewe delivered in the Hall of the Crewe Mechanics' Institute in the summer of 1868*, Cambridge 1869.

⁶¹ J. Stuart do wicekanclerza uniwersytetu w Cambridge 29 XI 1871. University of Cambridge Library V. C. Corr. III 2.

⁶² *Cambridge University Reporter* 1872, January 31.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

a w szczególności wśród kobiet oraz w środowisku klasy robotniczej, istnieje prawdziwy głód wiedzy. „Kiedy ci ludzie wołają o chleb, nie wolno podawać im kamienia, jak to zbyt często się zdarza z popularnymi odczytami wygłaszanymi w instytutach mechaników i im podobnych instytucjach”⁶⁶. Słabością wielu instytucji oświaty dorosłych jest to, że zaznajamiają one z oderwanymi fragmentami wiedzy przeważnie za pomocą wykładowców o niskich kwalifikacjach. Proces nauczania — pisał Stuart — wymaga ustawicznego nadzoru przez tego samego nauczyciela, a treści nauczania różnych przedmiotów muszą się ze sobą łączyć. „Wyższe wykształcenie upowszechni się w kraju tylko wtedy, gdy będzie się przestrzegać dwóch zasad: systematyczności nauczania i solidnych kwalifikacji nauczycieli”⁶⁷. Do takich zadań, twierdził Stuart, najlepiej są przygotowani pracownicy uniwersytetu. Tymczasem, jak wykazywał, na 350—400 pracowników Cambridge nauczaniem uniwersyteckim zajmowało się zaledwie stu. Podobna sytuacja istniała w Oxfordzie. Ci nie zajmujący się nauczaniem powinni być, zdaniem Stuarta, skierowani do pracy dydaktycznej w większych miastach, które posiadały odpowiednie środki materialne na utworzenie czegoś w rodzaju stałych filii uniwersyteckich. W innych ośrodkach mogliby oni zajmować się nauczaniem w okresach zimowych. W propozycjach Stuarta zawarta była idea tworzenia załączków nowych szkół wyższych w postaci filii uniwersytetu oraz idea wędrującego uniwersytetu, który miał objąć swoim oddziaływaniem liczne miasta i miasteczka w całym kraju. Doświadczenie pokazało, że najbardziej zainteresowane solidnym wykształceniem były dwie grupy społeczeństwa, a mianowicie kobiety i robotnicy. Dla nich to należało organizować odczyty oraz systematyczne zajęcia lekcyjne. Odczyty ujęte w serie powinny być wygłaszane raz lub dwa razy w tygodniu. Ich dopełnieniem byłyby lekcje wieczorowe, odbywające się również dwa razy w tygodniu, których zadaniem byłoby utrwalenie i pogłębienie treści zawartych w odczytach⁶⁸. Rok akademicki powinien trwać sześć miesięcy i ograniczać się do okresu zimowego. Opłaty powinny być tak niskie, by nikogo nie pozbawiały szans oświatowych. Ustanowienie takiego systemu nauczania — dowodził Stuart — nie zmniejszyłoby liczby studentów uniwersytetu, lecz wręcz przeciwnie — powiększyłoby ich szeregi przez napływ kandydatów z różnych klas społecznych. W zakończeniu swego listu proponował Stuart powołanie specjalnej komisji uniwersyteckiej dla przestudiowania nadesłanych memoriałów i przedstawienia senatowi odpowiednich wniosków.

W dniu 27 II 1873 r. decyzją senatu powołany został piętnastoosobo-

⁶⁶ J. Stuart, *A letter on university extension addressed to the resident members of the University of Cambridge*, s. 1—2, University of Cambridge Library, Cam.C.871.14.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 2.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 5.

wy komitet zwany syndykatem, w którego skład wszedł wicekanclerz uniwersytetu oraz J. Stuart. Zadaniem tego syndykatu miało być przenieś studiowanie wszystkich dwunastu memoriałów, jakie wpłynęły do władz uniwersyteckich, zebranie dodatkowych informacji i przedstawienie władzom uczelni odpowiednich wniosków. Uzupełniające pytania skierowane do autorów memoriałów dotyczyły przede wszystkim środowisk społecznych i zawodowych, które mają korzystać z postulowanego uniwersyteckiego nauczania, zainteresowań przyszłych słuchaczy odpowiednimi dziedzinami nauki i materialnych możliwości danych miejscowości, zwłaszcza lokalowych i finansowych. We wszystkich odpowiedziach wymienione zostały dwie grupy osób: robotnicy oraz kobiety, a wśród nich dziewczęta w wieku poszkolnym i pracujące nauczycielki oraz guwernantki. Zarząd instytutu mechaników w Nottingham informował np., że z zajęć będą korzystać przede wszystkim robotnicy, których w szczególności interesuje ekonomia polityczna, higiena wraz z nauką o zdrowiu, historia stroju Anglii oraz literatura ojczysta. W odpowiedziach nadesłanych z Crewe i Rochdale znalazło się zapewnienie, że audytorium projektowanych odczytów składać się będzie głównie z robotników i rzemieślników⁶⁹. Wymieniana już przez nas organizacja kobieca zgłaszała zapotrzebowanie na wykłady, których charakter byłby zbliżony do dwu- lub trzyletnich studiów, wieńczonych egzaminem i odpowiednim świadectwem uniwersyteckim. Uniwersytet rozszerzony miał więc otworzyć drogę licznej rzeszy dziewcząt, wywodzących się z klas średnich, do różnorodnych karier zawodowych, zwłaszcza w oświacie i wychowaniu, opiece społecznej, pracy biurowej itp. Niektóre organizacje, zwłaszcza kluby robotnicze i instytuty mechaników, opowiadały się za szerszym uwzględnieniem w programach nauczania nie tylko nauk społecznych, lecz i nauk przyrodniczych, ścisłych oraz technicznych⁷⁰.

W dniu 24 maja 1873 r. senat zaaprobował propozycję syndykatu, przewidującą organizowanie wykładów i egzaminów w różnych miastach Anglii pod warunkiem, że wszelkie wydatki związane z tą działalnością będą pokrywane przez miejscowe władze i organizacje. Jednocześnie upoważnił członków syndykatu do nadzorowania w imieniu uczelni przebiegu tej akcji, stwierdzając zarazem, iż ma ona próbny charakter. Ostateczna decyzja miała zapaść dopiero w 1875 r. po przeanalizowaniu pierwszych doświadczeń⁷¹.

Decyzja senatu oznaczała początek nowego okresu dziejów zarówno uniwersytetów, jak i oświaty dorosłych. Dała ona początek nowej instytucji oświaty dorosłych, tzw. uniwersytetowi rozszerzonemu (*univer-*

⁶⁹ *Reports*, [w:] *Cambridge University Reporter* 1873, May 27.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

sity extension), nazywanemu też „studiami poza murami” uniwersyteckimi, funkcjonującemu do dnia dzisiejszego w formie wydziałów studiów zaocznych⁷². Uniwersytet rozszerzony zainaugurował swoją działalność w październiku 1873 r., organizując na terenie Nottingham, Leicester i Derby serie odczytów, składające się z dwunastu wykładów wygłoszonych przez profesorów Trinity College. Obejmowały one następujące dziedziny wiedzy: literaturę, fizykę i ekonomię polityczną. Wkrótce powstały nowe punkty wykładowe w kilku miastach hrabstwa Yorkshire, m. in. w Bradford, Halifax, Keighley i Leeds. W początkach 1876 r. wykłady odbywały się już w 37 miejscowościach⁷³. Zajęcia odbywały się w lokalach, istniejących już w niektórych miastach, kolegiów, które w przyszłości przekształciły się w szkoły wyższe, towarzystw naukowych i literackich, instytutów mechaników, stowarzyszeń spółdzielczych i pomieszczeniach oferowanych przez władze miejskie. Tylko nieliczne ośrodki dysponowały odpowiednim wyposażeniem materialnym, jak biblioteki i laboratoria. Należały do nich w pierwszym rzędzie kolegia zakładane z inicjatywy miast⁷⁴.

Za przykładem Cambridge poszedł rychło uniwersytet londyński, rozpoczynając w 1876 r. podobną działalność na terenie metropolii, bazującą głównie na istniejących kolegiach i klubach robotniczych.

W dwa lata później identyczną działalność zapoczątkował uniwersytet oxfordzki, lecz nie przybrała ona szerszych rozmiarów aż do połowy lat osiemdziesiątych. W 1885 r. Oxford obsługiwał już 22 punkty wykładowe w różnych miejscowościach, do 1891 r. ich liczba wzrosła do 279, a w dziesięć lat później spadła do 135. Z wykładów tych korzystało w 1886 r. około 10 tys. osób, w 1891 ich liczba wzrosła do blisko 28 tys., a w 1901 r. spadła do 20 tys. Zmienne były też losy ośrodków, w których nauczali wykładowcy z Cambridge. W latach 1876—1878 ich liczba zmniejszyła się z 33 do 17, a liczba słuchaczy obniżyła się z 7511 do 4920. W latach osiemdziesiątych przybywało nowych punktów, ale liczba słuchaczy ogółem nie przekraczała 10 tys. Dopiero w 1891 r. w 205 punktach korzystało z wykładów 18 779 osób. W następnym dziesięcioleciu uwidaczniał się stopniowy spadek popularności uniwersytetu rozszerzonego. W 1901 r. uniwersytet w Cambridge miał pod swoją opieką 65 punktów (9200 słuchaczy)⁷⁵.

⁷² Syndykat w Cambridge przetrwał do 1924 r., tj. do przekształcenia go w Board of Extra-mural Studies. Decyzją władz państwowych z 1919 r. „kształcenie poza murami” zaliczone zostało do normalnych funkcji uniwersytetów. Por. G. F. Hickson, *Historical reflections on the entry of english universities into adult education*, [w:] *Universities and adult education*, Cambridge 1959.

⁷³ N. A. Jepson, *op. cit.*, s. 100; R. G. Moulton, *op. cit.*, s. 24.

⁷⁴ W latach 1871—1881 kolegia powstały w następujących miastach: Birmingham, Bristol, Liverpool, Newcastle, Nottingham i Sheffield.

⁷⁵ N. A. Jepson, *op. cit.*, s. 342—343.

Zanim jednak zajmiemy się analizą przyczyn zmiennych kolei losów tego wielkiego eksperymentu oświatowego, musimy omówić sposoby i metody nauczania. Były one przede wszystkim dziełem J. Stuarta, wynikały z jego praktycznych doświadczeń zebranych w latach 1867—1871. Podstawową formą nauczania był cykl złożony z dwunastu wykładów, obejmujących wybraną dziedzinę nauki. Stuart odrzucał dotychczasową praktykę wielu stowarzyszeń i instytutów mechaników, która polegała na organizowaniu luźnych, pojedynczych odczytów z różnych dziedzin wiedzy. Dowodził, że takie odczyty nie mają charakteru kształcącego i dlatego muszą być zastąpione systematycznym wykładem. Wykłady z jednej dyscypliny naukowej odbywały się raz w tygodniu i trwały trzy miesiące. Ich dopełnieniem były, odbywające się również raz w tygodniu, zajęcia o charakterze lekcyjnym, prowadzone przez wykładowcę danego przedmiotu. Celem ich było utrwalenie, systematyzacja i poszerzenie treści wykładu.

Pomysł zorganizowania tego rodzaju zajęć zrodził się w latach sześćdziesiątych po odczycie wygłoszonym dla spółdzielców. Stuart zauważył wówczas, że po odczycie wyłoniła się kilkudziesięcioosobowa grupa słuchaczy, wykazująca głębsze zainteresowanie omawianą problematyką, co uwidoczniło się w spontanicznych dyskusjach oraz pytaniach adresowanych do wykładowcy. W przekonaniu, że jest to grupa złożona z ludzi żądnych wiedzy, a nie tylko biernych odbiorców odczytów, zaczął dla nich organizować swego rodzaju seminaria. Stanowiły one drugą, obok wykładu, podstawową formę pracy dydaktycznej uniwersytetu rozszerzonego. Z reguły korzystał z niej niewielki odsetek słuchaczy wykładów. Z odczytów dla kobiet wzięły początek dwie innowacje dydaktyczne, a mianowicie streszczenia wykładów, czyli tzw. *syllabusy*, i pisemne prace kontrolne. Wręczany słuchaczom — przeważnie na początku wykładu — *syllabus*, zawierający zasadnicze tezy wykładu oraz wykaz literatury pomocniczej, ułatwiał śledzenie toku myśli wykładowcy oraz utrwalanie wiadomości. Prace pisemne, składane co tydzień na ręce wykładowcy przez część słuchaczy, miały wdrażać do samodzielnego studiowania i posługiwania się literaturą⁷⁶. Po 1873 r. wprowadzono egzaminy po zakończeniu trzymiesięcznego kursu wykładów. Egzaminatorami nie byli wykładowcy, lecz osoby wyznaczone przez uniwersytet. Warunkiem przystąpienia do egzaminu była pozytywna ocena wykładowcy prac pisemnych składanych regularnie. Osobom, które pomyślnie złożyły taki egzamin, uniwersytet wydawał odpowiednie świadectwo. Po trzech latach nauki w uniwersytecie rozszerzonym słuchacz mógł otrzymać tytuł studenta stowarzyszonego (*affiliated student*), który dawał uprawnienie do odbycia skróconych (dwuletnich) studiów

⁷⁶ R. G. Moulton, *op. cit.*, s. 21—22; *The university extension movement. With an introduction by professor Stuart*, London 1885, s. 5—9.

stacjonarnych na uniwersytecie i uzyskania normalnego dyplomu ukończenia szkoły wyższej.

Instytucja pod nazwą *university extension* miała więc w swoich założeniach torować pracującym ścieżkę do studiów uniwersyteckich, rychło jednak okazało się, że ścieżka ta jest najeżona tak licznymi przeszkodami, iż mogą z niej korzystać tylko jednostki. Bardzo ograniczony wpływ na demokratyzację wyższego wykształcenia miały sesje letnie dla słuchaczy, organizowane od 1888 r. w Oxfordzie i w Cambridge. Całodzienne zajęcia prowadzone przez wykładowców uniwersyteckich, w połączeniu z możliwością korzystania z bibliotek czy laboratoriów, umożliwiały pogłębienie wiedzy, ale nie mogły zastąpić systematycznych studiów⁷⁷.

Program wykładów był dość szeroki. Obejmował większość dyscyplin uniwersyteckich. Wybór pojedynczych przedmiotów bądź ich grup zależał od zainteresowań poszczególnych środowisk. Wykładane były nauki humanistyczne i społeczne, nauki przyrodnicze i ścisłe, a także wybrane przedmioty z zakresu dyscyplin technicznych. Nauki przyrodnicze i ścisłe zajmowały ważne miejsce w tych ośrodkach, w których już istniały bądź tworzyły się kolegia, nastawione przede wszystkim na kształcenie w tych właśnie dziedzinach (np. Manchester, Birmingham, Leeds, Sheffield, Nottingham). Spośród nauk humanistycznych najbardziej popularną okazała się historia, wykładana we wszystkich ośrodkach i dla wszystkich grup społecznych. Zajmowała ona najważniejszą pozycję nie tylko wśród wykładów dla kobiet, lecz i dla wielu grup robotniczych. Blisko połowę wykładów, organizowanych przez uniwersytet oxfordzki w latach 1888—1902 dla spółdzielców, stanowiły wykłady z zakresu historii. Ekonomia polityczna, określana początkowo przez robotników jako najbardziej pożądany dla nich przedmiot, rychło straciła swoją popularność w tym środowisku. Wpłynął na to akademicki i abstrakcyjny sposób wykładania tej dyscypliny, a także jej treść, zbyt odległa od bezpośrednich doświadczeń robotników⁷⁸. Służyła ona nie tyle obnażaniu mechanizmów systemu społeczno-ekonomicznego, co utrwalaniu społecznego pokoju.

Nauki przyrodnicze i ścisłe zajmowały drugie miejsce po przedmiotach społeczno-humanistycznych. Do roku 1890 stanowiły one 42% ogółu kursów organizowanych przez uniwersytety w Cambridge, Oxfordzie i Londynie⁷⁹. Obejmowały również wykłady z zakresu historii i filozofii nauki⁸⁰. Pod koniec XIX w. wzrosła liczba kursów o charakterze zawodowym, głównie z zakresu nauk technicznych, a zwłaszcza takich, które

⁷⁷ W. H. Draper, *University extension. A survey of fifty years 1873—1923*, Cambridge 1923, s. 46; N. A. Jepson, *op. cit.*, s. 320—322.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 152—153.

⁷⁹ W. G. Roderick, *op. cit.*, s. 56.

⁸⁰ D. M. Turner, *History of science teaching in England*, London 1927 s. 74.

miały bezpośrednio zastosowanie w różnych gałęziach przemysłu. Przyczyną rozwoju tego rodzaju kursów była ustawa o szkolnictwie technicznym z 1889 r. wraz z jej uzupełnieniem z 1891 r., która zezwalała na wydatkowanie środków ze źródeł publicznych na wszelkie akcje służące upowszechnieniu wiedzy fachowej⁸¹.

We wszystkich memoriałach, kierowanych do władz uniwersyteckich w 1871 i 1872 r., przewijał się postulat powierzenia wykładów ludziom o wysokich kompetencjach naukowych i dydaktycznych. Żądano od nich gruntownej wiedzy, umiejętności prowadzenia dyskusji ze słuchaczami i udzielania odpowiedzi na nurtujące ich problemy. W rzeczywistości uniwersytety nie miały prawie żadnych możliwości wykorzystywania do tych zadań swoich doświadczonych profesorów. Do pracy w uniwersytetach rozszerzonych werbowano więc z reguły młodych absolwentów, gruntownie wprawdzie wykształconych, ale nie zawsze posiadających wymagane doświadczenia dydaktyczne. Większość z nich sposobila się do karier uniwersyteckich i wykłady w terenie traktowała jako ważny etap przygotowawczy. W dziedzinie dydaktyki powielali oni z reguły doświadczenia Stuarta. Niektórzy opierali swoje wykłady nie na własnych studiach, lecz na lekturze książkowej⁸². W latach osiemdziesiątych uniwersytety zaczęły organizować kursy dla wykładowców, obejmujące przede wszystkim zagadnienia dydaktyczne. Wielu wykładowców uniwersytetów rozszerzonych pracowało później w swoich macierzystych uniwersytetach bądź w nowych kolegiach, które w tym okresie powstały w kilku miastach. Młodzi absolwenci uniwersytetów, którzy przez kilka lat kursowali od miasta do miasta, nie kierowali się z reguły względami materialnymi, lecz swego rodzaju ideą posłannictwa, która zrodziła się w uniwersyteckim ruchu reformatorskim lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Nakazywała ona wyjście do ludu, skoro on nie może przyjść do uniwersytetu⁸³. Do obowiązków wykładowców należało opracowanie streszczenia wykładu, czyli *syllabusa*, i wykazu zalecanej lektury, a także tematów prac pisemnych. Dla umożliwienia słuchaczom dostępu do lektury uniwersytety wysyłały do miejscowości, w których miały się odbywać wykłady, specjalne zestawy książek, stanowiących swego rodzaju wędrowną bibliotekę.

Bardziej systematyczne nauczanie, które oprócz wykładów obejmowało udział w zajęciach lekcyjnych, przygotowywanie prac pisemnych oraz przystępowanie do egzaminów, było ograniczone do niewielkiej

⁸¹ M. Argles, *op. cit.*, s. 35—39.

⁸² Np. Edward Carpenter (1844—1929), pisarz późniejszy socjalista, autor wielu dzieł z teorii kultury i nauki, opierał swoje wykłady z astronomii na podstawie lektury książek. Por. E. Carpenter, *My days and dreams being autobiographical notes*, London 1916, s. 75.

⁸³ J. F. C. Harrison, *Learning and living 1790—1960. A study in the history of the english adult education movement*, London 1961, s. 225.

grupy słuchaczy, dysponujących wolnym czasem, środkami finansowymi oraz wyróżniających się uporem w zdobywaniu wiedzy. Średnio biorąc, nie więcej niż jedna trzecia słuchaczy korzystała z nauczania w grupach, większość poprzestawała na wysłuchaniu wykładów. Do egzaminów przystępowało niespełna 10% słuchaczy⁸⁴. W ciągu ćwierćwiecza uwidaczniał się spadek liczby osób uczestniczących w zajęciach lekcyjnych oraz przystępujących do egzaminów. Z wykładów organizowanych w 1876 r. przez Cambridge korzystało 7 511 osób, na zajęcia przystąpiło 1075 osób. W 25 lat później na 9200 słuchaczy w lekcjach brało udział 3210, a egzaminowi poddało się 709 osób. Podobne zjawisko dało się zaobserwować w ośrodkach znajdujących się pod kuratelą uniwersytetu oxfordzkiego. W 1901 r. na 20 392 słuchaczy w lekcjach brało udział 5725, a do egzaminu przystąpiło 1 361. Warto jednak podkreślić,

University extension miał być instytucją zaspokajającą potrzeby klasy ze średnio 95% przystępujących do egzaminu składało go pomyślnie⁸⁵. robotniczej oraz klasy średniej, w szczególności kobiet w zakresie wyższej oświaty. Jedni określali go jako uniwersytet ludowy (*people's university*), obejmujący cały kraj, inni jako początek uniwersytetu dostępnego dla wszystkich. Rychło okazało się, że stał się on instytucją służącą przede wszystkim klasie średniej. W 1888 r. dwie trzecie słuchaczy wykładów organizowanych przez Oxford stanowiły kobiety. Spośród 25 ośrodków kierowanych w latach 1885—1902 przez ten uniwersytet zaledwie sześć miało przeważnie robotniczy charakter. Przeciętnie słuchacze wywodzący się z klasy robotniczej stanowili od 20 do 25% ogółu korzystających. Jeden z wykładowców wspomina, że podjął się tej pracy w 1874 r. bezpośrednio po ukończeniu studiów w Cambridge w przekonaniu, że pozwoli mu ona zetknąć się z masami, a w szczególności z robotnikami. W rzeczywistości przyszło mu pracować wśród dziewcząt z warstwy kupieckiej⁸⁶. Londyński robotnik-samouk pisał po latach, że na sto osób korzystających z systematycznych lekcji było zaledwie 12 robotników⁸⁷.

Grupy robotnicze wywodziły się przede wszystkim z członków organizacji spółdzielczych rozsianych po hrabstwach Yorkshire i Lancashire oraz związków zawodowych, zwłaszcza górników z północno-wschodniej Anglii. Organizacje te pokrywały znaczną część opłat za naukę. Opłaty stanowiły bowiem jedną z ważniejszych przyczyn słabego dostępu robotników do oświaty. Uniwersytet rozszerzony miał być instytucją sa-

⁸⁴ *Ibidem*, s. 243—244. Np. w Newcastle do 1896 r. było ogółem 7 668 słuchaczy. Z tej liczby do egzaminów przystąpiły 1023 osoby. R. S. Watson, *The history of the Literary and Philosophical Society of Newcastle — upon Tyne (1793—1896)*, London 1897, s. 286.

⁸⁵ N. A. Japson, *op. cit.*, s. 342—343.

⁸⁶ E. Carpenter, *op. cit.*, s. 79.

⁸⁷ F. Rogers, *Labour, life and literature*, London 1913, s. 82.

mowystarczalną, utrzymywaną z opłat słuchaczy. Kurs 12 wykładów kosztował średnio 70 funtów, co na 100 słuchaczy stanowiło pokaźną sumę. Do tego dochodziły dodatkowe koszty związane z wyposażeniem i utrzymaniem lokali. Uciekano się więc do kwest publicznych, korzystano też z darowizn osób prywatnych, co niejednokrotnie było traktowane przez robotników jako działanie upokarzające. Zdając sobie sprawę z tych trudności, Stuart apelował w 1879 r. do spółdzielców, by inwestowali w oświatę, gdyż jest ona zasadniczym warunkiem ich sukcesów w dziedzinie ekonomicznej. „Cywilizacja współczesna — mówił Stuart — jest rezultatem inwestycji oświatowych przeszłości”⁸⁸.

W 1885 r. Oxford zapoczątkował skróconą formę nauczania za pomocą kursu składającego się z 6, a nie 12 wykładów, a tym samym mniej kosztownego. Mimo tych zabiegów *university extension* nie mógł stać się uczelnią dla robotników. Niepowodzeniem zakończyły się też próby uzyskania wsparcia finansowego ze skarbu państwa. Petycja skierowana w tej sprawie do parlamentu w 1895 r., pod którą złożyło swoje podpisy wielu uczonych, posłów, biskupów i urzędników, została odrzucona⁸⁹. Kłopoty finansowe były tylko jedną z przyczyn spadku popularności uniwersytetu rozszerzonego.

Instytucja ta powstała u schyłku „złotego okresu” epoki wiktoriańskiej, kiedy wydawało się, że czasy pomyślności gospodarczej trwać będą wiecznie. Tymczasem w początkach lat osiemdziesiątych dał o sobie znać kryzys ekonomiczny, który ukazał pogłębiające się różnice pomiędzy bogatymi i biednymi. Zaczęły wówczas powstawać organizacje socjalistyczne, które zakładały związki zawodowe oraz własne szkoły dla dorosłych. Związek górników (Durham Miners' Association) finansował w latach osiemdziesiątych wykłady z nauk przyrodniczych, historii i ekonomii politycznej, z których korzystało ponad 1000 górników. Po wielkim strajku 1887 r., w wyniku którego płace górników uległy znacznej obniżce, udział ich w wykładach gwałtownie zmalał. Zadecydowały o tym nie tylko względy finansowe, lecz i rosnąca niewiara w zasady wykładanej ekonomii politycznej oraz w możliwość zaspokojenia przez uniwersytet rozszerzony rzeczywistych potrzeb oświatowych klasy robotniczej⁹⁰. Pod wpływem ruchu socjalistycznego rodziła się nowa koncepcja oświaty robotniczej jako działalności organizowanej przez samych robotników i służącej ich potrzebom.

University extension nie spełnił wszystkich pokładanych w nim nadziei, w niewielkim stopniu zaspokajał potrzeby w zakresie systematycznego kształcenia na poziomie wyższym. Pod koniec XIX w. prze-

⁸⁸ J. Stuart, *Inaugural address delivered at the Cooperative Congress, held at Gloucester, april 14, 1879*, Manchester 1879, s. 25.

⁸⁹ T. Kelly, *op. cit.*, s. 27—29.

⁹⁰ B. Simon, *op. cit.*, s. 90—92; B. W. Pashley, *University extension reconsidered*, Leicester 1968, s. 47.

kształci się w instytucję upowszechniania kultury naukowej i literackiej. Swoje zadania sprowadzał do rozbudzania zainteresowań intelektualnych i uświadamiania sposobów ich zaspokajania. Zasięgiem swego oddziaływania obejmował niewielkie grupy ludności. Przyczynił się jednak do nawiązania ściślejszych kontaktów pomiędzy uniwersytetami a społeczeństwem, które to kontakty zaowocowały później nowymi badaniami, zwłaszcza z zakresu ekonomii i historii lokalnej. Wywarł także znaczący wpływ na doskonalenie samokształcenia. Bezpośredni kontakt wykładowcy ze słuchaczami sprawiał, że proces samokształcenia stawał się bardziej efektywny, nie ograniczał się do lektury książek⁹¹.

Uniwersytet rozszerzony przyczynił się do rozwoju szkolnictwa wyższego. Pod wpływem wykładów zapoczątkowanych w Sheffield już w 1880 r. powstało w tym mieście Firth College, które w 1905 r. przekształciło się w uniwersytet. University Extension College utworzone w 1892 r. w Reading uzyskało status uniwersytetu w 1926 r. Największym osiągnięciem uniwersytetu rozszerzonego było podnoszenie poziomu wykształcenia kobiet, a zwłaszcza licznych rzesz nauczycielek. Pośrednio przyczynił się również do podniesienia poziomu szkoły średniej nie tylko przez dokształcanie nauczycieli, lecz i częściowo uczniów. Działalność uniwersytetów na polu oświaty dorosłych wywarła silny wpływ na rozszerzenie zasięgu wykształcenia ogólnego. Przyczyniła się ona również do stworzenia nowoczesnej metodyki popularyzacji wiedzy. Stworzone w drugiej połowie XIX w. w Anglii wzory instytucjonalne oraz podstawy teoretyczne zostały rychło zaadaptowane w wielu krajach, o czym świadczył szybki rozwój podobnych instytucji w Europie i Ameryce.

Uniwersytet rozszerzony nie spełniał pokładanych w nim nadziei na zacieśnienie związków pomiędzy uniwersytetami a klasą robotniczą. W początkach XX w. zorganizowany ruch robotniczy przejawiał żywe zainteresowanie oświatą dorosłych nie tylko jako środkiem sprzyjającym kształceniu nowych przywódców robotniczych oraz popularyzacji stopniowych reform społecznych, lecz i jako czynnikiem kształtującym świadomość konieczności zmian społecznych prowadzących ku socjalizmowi. Organizacją, która miała zaspokoić aspiracje oświatowe robotników, a głównie związkowców, socjalistów i spółdzielców, było utworzone w 1903 r. Robotnicze Stowarzyszenie Oświatowe (Workers' Educational Association, w skrócie WEA). Twórcą tej organizacji był dwudziest siedmioletni robotnik, działacz ruchu spółdzielczego Albert Mansbridge (1876—1952). Ten płomienny publicysta o dużych uzdolnieniach lite-

⁹¹ M. H. de Varigny, *L'University extension movement ou Université itinerante d'Angleterre*, Paris 1893, s. 12; L. Playfair, *The evolution of university extension as a part of popular education*, [w:] *Aspects of modern study being university extension addresses*, London 1894, s. 3—16; Por. A. Briggs, *Universities and working class movements*, [w:] *Universities and adult education*, Cambridge 1959.

rackich był typowym samoukiem. Jego wiedza oraz poglądy polityczne kształtowały się przede wszystkim pod wpływem ruchu spółdzielczego oraz uniwersytetu rozszerzonego, z którego wykładów korzystał już jako piętnastoletni chłopiec. Uczył się tam m.in. chemii, ekonomii, a nawet łaciny i greki⁹². Studia nad dziejami oświaty dorosłych utwierdziły go w przekonaniu, że główną przyczyną upadku wielu organizacji, mających na celu szerzenie oświaty wśród robotników, był ich filantropijny charakter, wykluczający samorządność robotników. Twierdził np., że robotnicy odsuwali się od uniwersytetu rozszerzonego, gdyż nie mieli żadnego wpływu na lokalne komitety, które decydowały o programach wykładów. Głosił pogląd, że przyszłość Anglii będzie zależać od rozwoju oświaty wśród najliczniejszej części społeczeństwa, tj. wśród klasy robotniczej. Oświata miała m.in. ujawniać ukryte wśród członków tej klasy utalentowane jednostki. Skoro 75% Anglików, twierdził Mansbridge, zajmuje się pracą fizyczną, to i 75% ludzi uzdolnionych powinno się wywodzić z tej kategorii pracowników⁹³. Krytykował stare uniwersytety za to m.in., że kształcą zaledwie po kilku uboższych studentów, podczas gdy zapisy na te cele, poczynione w przeszłości, służą przede wszystkim bogatym⁹⁴. Dzięki poparciu wielu polityków oraz uczonych, w szczególności profesorów z Oxfordu o przekonaniach liberalnych, utworzona przez A. Mansbridge'a organizacja uzyskała szerokie poparcie moralne, a następnie i materialne.

Zgodnie z postanowieniami statutu zadania Robotniczego Stowarzyszenia Oświatowego sprowadzały się do popierania wyższego wykształcenie klasy robotniczej przede wszystkim za pomocą nauczania na poziomie uniwersyteckim, udzielania pomocy klasie robotniczej w jej oświatowych przedsięwzięciach oraz rozwijania systemu szkolnictwa doksztalającego⁹⁵. Celem WEA było stwarzanie warunków do kulturalnego awansu całej klasy robotniczej, a nie ułatwianie jednostkom przechodzenia na wyższe szczeble drabiny społecznej. Oświata miała ułatwiać lepsze zrozumienie społeczeństwa, w którym żyje robotnik, a zarazem przygotowywać go do podejmowania ewentualnych prób przekształcania tego społeczeństwa⁹⁶. Robotnicy stanowią jedyną klasę społeczną, która swoich aspiracji oświatowych nie wiąże z pobudkami natury material-

⁹² A. Mansbridge, *The kingdom of the mind. Essays and addresses 1903—1937*, London 1944, s. XI.

⁹³ A. Mansbridge, *The trodden road. Experience, aspiration and belief*, London 1940, s. 47, 53.

⁹⁴ A. Mansbridge, *The education of the people. A paper read at the Church Congress, Middlesbrough 1912*, s. 5.

⁹⁵ A. Mansbridge, *An adventure in working-class education being the story of the Workers' Educational Association 1903—1915*, London 1920, s. 31.

⁹⁶ S. G. Raybould, *The WEA, The next phase*, London 1949, s. XII.

nej — twierdził A. Mansbridge⁹⁷. Członkami WEA mogły być zarówno organizacje i stowarzyszenia, jak i osoby prywatne. Była to więc federacja różnorodnych instytucji kulturalno-oświatowych, funkcjonujących przy związkach zawodowych, organizacjach spółdzielczych itp. Robotnicze Stowarzyszenie Oświatowe spotkało się z dużym zainteresowaniem ludzi pracy, których nie satysfakcjonowała działalność uniwersytetu rozszerzonego. W szybkim tempie rosła liczba oddziałów terenowych, w których głos decydujący miał samorząd robotniczy. Do 1905 r. powstało 8 oddziałów, w trzy lata później było ich już 50, a w 1914 r. — 179. Liczba członków indywidualnych wzrosła z 1000 w 1905 r. do 11 430 w 1914 r.⁹⁸ Opierały się przede wszystkim na organizacjach oświatowych, powołanych do życia przez ruch związkowy i spółdzielczy. Nie było rzeczą przypadku, że silne ośrodki WEA powstały najpierw w Reading i Rochdale, będącym centrum ruchu spółdzielczego, w przemysłowych ośrodkach Yorkshire oraz w okręgach górniczych północnej Anglii⁹⁹.

Wychodząc z założenia, że prawdziwą wiedzę mogą przekazywać tylko wykładowcy uniwersyteccy oraz że robotnicy i uczeni są naturalnymi sprzymierzeńcami, A. Mansbridge rozpoczął energiczne starania o nawiązanie bezpośrednich kontaktów ze środowiskami naukowymi. Od 1904 r. WEA organizowała konferencje w Oxfordzie, w których uczestniczyli robotnicy, uczeni i przedstawiciele władz oświatowych. Podczas jednej z takich konferencji w 1907 r., która miała odpowiedzieć na pytanie: „Co Oxford może uczynić dla ludzi pracy?“, robotnicy wypowiedzieli wiele krytycznych sądów. Stoczniovec z Portsmouth twierdził np., że uniwersytet ten nie uczyni nic, dopóki nie otworzy swoich bram dla ludu, póki kształcić będzie nie najlepszych, lecz najbogatszych. By spełnić swoje zadanie, Oxford musi też wykazać bardziej nowoczesne podejście do niektórych nauk, zwłaszcza ekonomii i historii. Dyscypliny te, twierdził mówca, odzwierciedlają poglądy i upodobania klasy średniej i dlatego nie wzbudzają zainteresowania robotników¹⁰⁰.

Rezultatem tej konferencji było utworzenie komitetu złożonego z siedmiu robotników i przedstawicieli 7 uniwersytetów, którego zadaniem miało być przygotowanie konkretnego planu udziału szkół wyższych w kształceniu robotników. W wyniku prac tego komitetu pojawiła się nowa forma systematycznego kształcenia robotników pod nazwą uniwersyteckich klas tutorialnych.

Klasy tutorialne składały się zwykle z 30 osób, które zobowiązały

⁹⁷ H. P. Smith, *Labour and learning*, Oxford 1956, s. 15.

⁹⁸ A. Mansbridge, *op. cit.*, s. 67.

⁹⁹ R. A. Lowe, *The North Staffordshire Miners' Higher Education Movement*, „Educational Review”, 1970, nr 3, s. 264—267.

¹⁰⁰ A. Mansbridge, *University tutorial classes. A study in the development of higher education among working men and women*, London 1913, s. 194—197.

się studiować przez trzy lata pod kierunkiem wykładowcy (*tutora*). Zajęcia dydaktyczne obejmowały wykłady oraz ćwiczenia prowadzone przez *tutora*, które stwarzały możliwość bezpośredniego kontaktu wykładowcy ze słuchaczem. W czasie trwania tych studiów słuchacz był zobowiązany do przygotowania 12 prac pisemnych. Jak twierdzi Mansbridge, wiele tego rodzaju opracowań reprezentowało wyższy poziom niż prace studentów z Oxfordu¹⁰¹. Program studiów obejmował przede wszystkim ekonomię, historię przemysłu, literaturę i filozofię. W 1908 r. powstało 8 klas tutorialnych (237 słuchaczy), a w 1914 r. było ich już 152 (3110 słuchaczy)¹⁰².

Pierwsze tego rodzaju klasy utworzyli spółdzielcy w Rochdale oraz górnicy w Longton. Zajęcia odbywały się przeważnie przez dwie godziny tygodniowo. Prowadzili je wykładowcy wyznaczeni przez uniwersytety. Wykładowcą, który był zarazem współtwórcą pierwszych klas tutorialnych, był Richard Henry Tawney, późniejszy profesor uniwersytetu londyńskiego¹⁰³. Na stabilizację kursów organizowanych przez WEA wpłynęła decyzja władz, która umożliwiała ich finansowanie zarówno przez centralną, jak i lokalną administrację oświatową. Z funduszy oświatowych pokrywano przeważnie wydatki związane z uposażeniem wykładowców. Na uniwersytetach spoczywał obowiązek doboru wykładowców i opracowania, w porozumieniu z zainteresowanymi, programu studiów oraz zaopatrzenia słuchaczy w odpowiednią literaturę naukową. Subwencjonowanie kursów dawało władzom formalną podstawę do ich wizytowania i oceniania poziomu pracy. Pierwsza inspekcja, dokonana w 1909 r. przez pracowników ministerstwa oświaty, przyniosła bardzo pochlebne opinie o klasach tutorialnych¹⁰⁴. Istniało też wiele kursów krótkoterminowych, organizowanych zwłaszcza w małych osadach górniczych, które zaspokajały zainteresowania robotników, ale nie dawały głębszego systematycznego wykształcenia.

W odróżnieniu od uniwersytetu rozszerzonego klasy tutorialne nie organizowały żadnych egzaminów, nie wydawały też świadectw. Na życzenie słuchaczy uniwersytet mógł wydać certyfikat stwierdzający jedynie fakt uczestnictwa w odpowiednich kursach przez siebie nadzorowanych. Studia miały bowiem charakter bezinteresowny, a zdobywana

¹⁰¹ A. Mansbridge, *The kingdom of the mind...*, s. 29.

¹⁰² W. H. Draper, *op. cit.*, s. 74.

¹⁰³ R. H. Tawney (1880—1962), ekonomista, historyk i pedagog, autor wielu dzieł z historii gospodarczej i myśli ekonomicznej, m.in. wydanej w Polsce książki pt. *Religia a powstanie kapitalizmu*, Warszawa 1963. W 1931 r. wchodzi w skład grupy ekspertów Ligi Narodów do spraw reformy szkolnictwa w Chinach (wraz z Marianem Falskim, Karlem Heinrichem Beckerem i Paulem Langevinem). Por. L. Grochowski, *Działalność Mariana Falskiego na forum międzynarodowym*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1981, nr 4, s. 559—563.

¹⁰⁴ B. Simon, *op. cit.*, s. 327—328.

w ich toku wiedza, uważana była zarówno przez kierownictwo WEA, jak i przez większość robotników za wartość samą w sobie¹⁰⁵. WEA nie zwracało uwagi na poglądy polityczne czy religijne słuchaczy. Sam Mansbridge wielokrotnie podkreślał takie stanowisko Stowarzyszenia, powołując się m.in. na wyniki badań przeprowadzonych przez francuskiego uczonego Camille'a Ribouda. Stwierdzał on, że dzięki działalności oświatowej prowadzonej przez WEA liczni radykałowie i socjaliści nie zmieniają swoich poglądów politycznych, ale lepiej wiedzą, dlaczego są socjalistami¹⁰⁶. W klasach tutorialnych z trzyletnim kursem nauczania studiowali przede wszystkim przedstawiciele górnych warstw klasy robotniczej oraz znaczny odsetek pomocników biurowych, telegrafistów i subiektów sklepowych. Kobiety zajmujące się prowadzeniem gospodarstwa domowego stanowiły niewielki procent słuchaczy¹⁰⁷.

Robotnicze Stowarzyszenie Oświatowe nie ograniczało swego działania do organizowania klas tutorialnych. Troszczyło się o rozwój bibliotek i czytelnictwa, inicjowało wycieczki robotnicze, a także wiele akcji na rzecz ustawodawstwa regulującego sprawy oświaty wśród robotników i ich dzieci. W okresie międzywojennym rozbudowało agendy oświatowe i umocniło swoje wpływy w społeczeństwie angielskim. Po ostatniej wojnie wskutek rozbudowy systemu kształcenia pracujących przez uniwersytety jego wpływy nieco zmalały, ale w dalszym ciągu zajmuje ważne miejsce w systemie oświaty dorosłych¹⁰⁸.

JÓZEF MIAŚO

THE GENESIS AND DEVELOPMENT OF UNIVERSITY EXTENSION IN ENGLAND

Summary

Socio-economic and political changes which occurred in the second half of the nineteenth century England and progress in education and sciences, particularly natural and technical sciences, contributed to the genesis of an institution known

¹⁰⁵ R. H. Tawney, *An experiment in democratic education*, [w:] *The radical tradition*, s. 81—82.

¹⁰⁶ A. Mansbridge, *An adventure...*, s. 59. Por. C. Riboud, *L'Education civique des ouvriers en Angleterre. La Workers' Educational Association et la reforme d'Oxford*, Paris 1910.

¹⁰⁷ Słuchacze klas tutorialnych w 14 ośrodkach reprezentowali następujące zawody: biuraliści i telegrafisci (477 osób), nauczyciele (160), subiekci sklepowi (92), robotnicy przemysłu tekstylnego (188), górnicy (184), metalowcy (148), maszyniści (138), drukarze (139), cieśle i murarze (79), kobiety pracujące w domu (84). Por. A. Mansbridge, *University tutorial classes*, s. 41—58.

¹⁰⁸ T. Wujek, *Oświata dorosłych w Anglii na tle problematyki dalszego kształcenia*, Warszawa 1970, s. 110—121.

as university extension. Economic needs and an increasing interest in learning and academic education shown by the middle class and workers led to the first organized attempts at popularizing exact and natural sciences by means of lectures prepared by the Royal Institution, the School of Mines in London and Owens College in Manchester. A particular role in this action was played by scholars engaged in natural sciences (including Micheal Faraday, Lyon Playfair, Henry Roscoe, Thomas Huxley and John Tyndall). They also headed the campaign for the introduction of exact and natural sciences into teaching programs in the entire school system and to reform universities pursuant to needs of economy and modern sciences. They improved methods of teaching natural knowledge, created many works of a popular-scientific character which, for many years, functioned not only in England but also in several foreign countries, including Poland. Their popularization activities were carried out primarily in the workers' environment which was greatly interested in contemporary scientific and philosophical ideas, particularly scientific philosophy. Among others, they widely popularized the theories of Charles Darwin.

In the second half of the nineteenth century the animated reformation movement spread to old English universities (Oxford and Cambridge). It aimed not only at reconstructing the program of studies and plans of scientific research but also to establish closer contact with the society. These endeavours coincided with the growing needs of the middle class, particularly women who were not supposed to attend universities and numerous groups of workers desirous of acquiring higher education. The great popularity of public lectures delivered in various English towns — following invitations of women and workers' organizations — by James Stuart, a Cambridge University lecturer since 1867, provoked a strong pressure upon authorities of this University requiring them to officially patronize this action and create a sort of university branches at various places. Following the decision of Cambridge University in 1873 the first university extensions began their activity, at first in a number of towns and, three years later already in 37 places. The Cambridge action was followed by London University in 1876 and Oxford University in 1878. They organized lectures linked with a systematic class teaching, examined students and issued certificates on behalf of the university. The three-year course, however, was not a substitute for normal university education. University extensions contributed much to increasing the education level of numerous women, particularly teachers and governesses, they also influenced the level of secondary school education. Yet, they did not meet the expectations of workers who, due to high fees and teaching programs disregarding the actual needs of workers as a social class, took advantage of these courses to a limited degree only. Teaching included primarily humanistic disciplines, followed by natural sciences while there were only few lectures on technical subjects. Most students limited their attendance to lectures only, one third took part in systematic classes and up to 10 per cent entered for examinations. The role of university extension was not based, therefore, on generalizing academic education but on spreading general education and popularizing scientific culture.

An organization which was to meet the education requirements of workers was the Workers' Educational Association established in 1903. Cooperating with academic institutions it organized lectures for workers and, since 1908, established centres of systematic three-year studies, so-called university tutorial classes. These studies were in part financed by central and local education authorities and distinguished themselves by a rather high level. They included primarily disciplines considered necessary by workers for their professional, social and political activities, among others in trade unions, cooperative and socialist organizations. Subjects taught included, above all, economy, history, literature and philosophy. Tutorial

classes were attended principally by qualified workers and also by office workers and shop assistants. The activities of the Workers' Educational Association contributed to closer links between scholars and the workers' class. These contacts were useful also for university lecturers who were able to confront their theoretical knowledge with experiences of workers. It was these experiences which constituted an important inspiration for new studies conducted by universities.

Translated by J. Rudzki

ЮЗЕФ МЕНСО

ГЕНЕЗИС И РАЗВИТИЕ ОБЩЕДОСТУПНЫХ УНИВЕРСИТЕТОВ В АНГЛИИ

Резюме

Возникновению учреждений под названием „общедоступный университет“ (*university extension*) способствовали общественно-экономические и политические перемены, которые произошли в Англии во второй половине XIX века, а также прогресс просвещения и науки, в особенности в естественных и технических науках. Экономические потребности, а также возросшая заинтересованность наукой и высшим образованием со стороны мещанства и рабочего класса зародили первые организованные пробы популяризации точных и естественных наук в виде лекций организованных Royal Institution, School of Mines в Лондоне, а также в Owens College в Манчестере. Главную роль в этом деле играли ученые, занимающиеся естественными науками (в частности Майкл Фарадей, Лион Плейфаир, Хенри Роско, Томас Хаксли и Джон Тиндэл). Первенствовали они также в баталии, проводимой в деле внесения в программы обучения во всей школьной системе предметов точных и естественных наук, а также реформированию университетов в соответствии с потребностями экономики и современной науки. Усовершенствовали они также методы обучения естественным наукам, написали много трудов в научно-популярном стиле, которые в течении многих лет функционировали не только в Англии, но и во многих странах, в том числе и в Польше. Их популяризаторская деятельность была проведена прежде всего среди рабочих, которые проявляли огромный интерес к новейшей научной и философской мысли, особенно сциентистической философии. Широко популяризовали между прочим теорию Чарлза Дарвина.

Во второй половине XIX в. живое реформаторское движение появилось также в старых университетах Англии (Оксфорд и Кембридж), которое шло не только к перестройке программы обучения и планов научных исследований, но и к установлению более близких контактов с обществом. Эти стремления совпадали с растущей потребностью средних классов, а в особенности женщин, не имеющих права обучаться в высших школах, а также многих групп рабочих, проявляющих высокое стремление к просвещению. Огромная популярность публичных лекций, читаемых в разных городах Англии, по просьбе женщин и рабочих организаций, преподавателем университета в Кембридж Джеймсом Стюартом от 1867 г., вызвала сильное давление на власти этого университета, чтобы официально приняли шефство над этой компанией и открыли своего рода учебные филиалы в разных местностях. Решением властей университета в Кембридж в 1873 г. начали действовать первые общедоступные университеты, сначала в нескольких местностях, а через три года уже в 37. По примеру университета в Кембридж первым пошел лондонский университет (в 1876 г.), а следующий оксфордский (в 1878 г.). Они организовали занятия, связанные с систематическим лекционным обучением и экзаменовали слушателей, выдавал им от имени университета соответствующее свидетельство. Трехлетний курс обучения не мог однако заменить нормального университетского образования. Общедоступные университеты способствовали

значительному подъему уровня образования многих масс женщин, особенно учительниц и гувернанток, влияли также на повышение уровня системы среднего образования. Не выполнили однако ожиданий рабочих, которые имея в виду высокие оплаты, а также программы обучения не учитывающие их действительных потребностей как социального класса, пользовались ими в ограниченной степени. Курс обучения охватывал прежде всего гуманитарные дисциплины, на втором месте были естественные науки, зато технические науки преподавали в очень скромном диапазоне. Большинство слушателей ограничивало свое участие в лекциях, треть участвовала в систематических лекционных занятиях, а только около 10% приступало к экзаменам. Роль общедоступного университета заключалась таким образом не в распространении высшего образования, а в расширении общего образования и популяризации научной культуры.

Организацией, которая должна была удовлетворить просветительские запросы рабочих, была Workers' Educational Association образованная в 1903 г. В сотрудничестве с высшими учебными заведениями организовала она лекции для рабочих, а от 1908 г. создавала центры трехлетних систематических студий иначе *university tutorial classes*. Эти студии были частично финансированы центральными и местными просветительскими властями. Отличались довольно высоким уровнем обучения. Охватывали они прежде всего те научные дисциплины, которые сами рабочие считали необходимыми в их профессиональной, общественной и политической деятельности, в том числе в профсоюзах, кооперативных и социалистических организациях. Принадлежали к ним прежде всего экономия, история, литература и философия. В классах этого университета приобретали знания прежде всего квалифицированные рабочие, а также конторские и магазинные помощники. Деятельность Workers Educational Association способствовала укреплению контактов между людьми науки и рабочим классом. Те контакты также использовали университетские преподаватели, которые могли сопоставлять свои теоретические знания с опытом рабочих. Именно тот опыт, вызывал большое вдохновение для новых исследований, проводимых университетом.

Перевел А. Штанге